

विभाग १ : राजकीय संकल्पना

प्रस्तावना

आपण आपले कुटुंब, समाज, प्रदेश, देश इत्यादींबाबत बोलत असतो. त्यांतील काही सामाजिक, तर काही राजकीय स्वरूपाच्या संस्था आहेत. राजकीय संस्था या शासनाशी संबंधित असतात. त्यात संसद, मंत्रिमंडळ, न्यायमंडळ इत्यादींचा समावेश होतो. आपण एका देशाचे नागरिक म्हणून आपल्याला काही हक्क असतात आणि आपली काही कर्तव्येदेखील असतात. ती संविधानात आणि कायद्यात नमूद केलेली असतात. आपण हे नियम पाळणे अपेक्षित असते. एखाद्या परदेशी व्यक्तीलादेखील तो ज्या देशात राहतो, तेथील नियम पाळावे लागतात.

एक नागरिक म्हणून आपण काही प्रश्नांना सामोरे जात असतो. मी राज्याच्या नियमांचे पालन का करावे? वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या कोणत्या मर्यादा असतात? मला न्याय कुठे मिळू शकतो? अनेक विचारवंतांनी यांसारख्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यक्ती आणि राज्यसंस्था (शासन) यांच्यातील संबंध समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

समाजात आणि राज्यसंस्थेत व्यक्तीचे कार्य काय असावे हे समजण्यासाठी विचारवंतांनी आपले विचार मांडले आहेत. आपण भारतीय विचारवंत पाहिले तर 'कौटिल्य' यांचे राज्यसंबंधांबाबत,

महात्मा गांधींचे स्वराज या विचाराबाबत किंवा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्याय यांची उदाहरणे देऊ शकतो. तसेच पाश्चिमात्य विचारवंतांमध्ये नागरिकत्वाबाबत अॅरिस्टॉटल, लॉक यांचा हक्कांबाबतचा सिद्धान्त, स्वातंत्र्याबाबतचे मिलचे विचार, कम्युनिझमबाबत मार्क्स यांची मांडणी किंवा जॉन रॉल्स यांचे न्यायाच्या सिद्धान्तावरील विश्लेषण ही उदाहरणे घेता येतील. या व इतर विचारवंतांच्या योगदानाच्या आधारेच आपण स्वातंत्र्य, समता, न्याय, लोकशाही इत्यादी संकल्पनांचा अर्थ समजू शकतो. राजकीय विचारांच्या विश्लेषणांच्या आधारेच आपल्याला राजकीय सिद्धान्तांचा आणि संकल्पनांचा अभ्यास करता येतो.

या विभागामध्ये आपण काही महत्त्वाच्या राजकीय संकल्पनांचा अभ्यास करणार आहोत. त्यात स्वातंत्र्य, समता, हक्क आणि न्याय तसेच राष्ट्र व राष्ट्रवाद या संकल्पना आहेत.

या भागातील तीन प्रकरणे खालीलप्रमाणे आहेत :

प्रकरण १. राज्य : राष्ट्र, राष्ट्रवाद, राज्य आणि शासन या संकल्पनांवर या प्रकरणात चर्चा केली आहे. या संकल्पनांदरम्यानचे संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रकरण २. स्वातंत्र्य आणि हक्क : या प्रकरणात स्वातंत्र्य आणि हक्क या संकल्पना सांगितल्या आहेत. या संकल्पना समाजातील व्यक्तीच्या स्थानाबाबत आहेत.

प्रकरण ३. समता आणि न्याय : हे प्रकरण समता आणि न्याय यांवर लक्ष केंद्रित करते. या संकल्पनांचा संबंध सामाजिक व्यवस्थेशी येतो.

या सर्व संकल्पनांची चर्चा भारताच्या संदर्भात देखील केली गेली आहे.

राज्य

आपण शाळेत नागरिकशास्त्र आणि राज्यशास्त्राचा अभ्यास केला आहे. नागरिकशास्त्राचा रोख हा नागरिकांवर होता, तर राज्यशास्त्राचा राज्य, सरकार आणि प्रशासन इत्यादींवर होता. या प्रकरणात आपण राज्यशास्त्राच्या काही मूलभूत संकल्पनांचा अभ्यास करणार आहोत. या संकल्पना म्हणजे राष्ट्र, राष्ट्रवाद, राज्य आणि शासनसंस्था.

खालील वाक्ये वाचा.

- (१) माझा एक मित्र पंजाबी तर दुसरा मणिपुरी आहे.
- (२) माझे दोन वर्गबंधू इराणी आहेत.
- (३) आम्ही रोज राष्ट्रगीत म्हणतो. मला आपल्या राष्ट्रगीताचा अभिमान आहे.
- (४) मला शासकीय कार्यालयात जाऊन माझा जन्मदाखला घ्यायचा आहे.

वरील प्रत्येक वाक्य कोणत्यातरी निश्चित घटकाशी संबंधित आहे. पहिले वाक्य त्या व्यक्तीची ओळख सांगते. ही ओळख म्हणजे एखादी व्यक्ती ही पंजाबी, तमिळ, मराठी, तेलुगु इत्यादी असल्याची ओळख आहे. ही त्या व्यक्तीची प्रादेशिक पातळीवरची ओळख आहे. दुसरे वाक्य ती व्यक्ती कोणत्या देशाची आहे हे दाखवते. ती व्यक्ती इराणी, श्रीलंकन, अमेरिकन इत्यादी असू शकते. त्या व्यक्तीचे ते राष्ट्रीयत्व असते. राष्ट्रगीताबाबतचे वाक्य हे त्या राज्याच्या संदर्भातील आहे. आपल्याला राष्ट्रगीताबाबत अभिमान आहे हे राष्ट्रवादाच्या भावनेचे प्रतीक आहे. जन्माचा दाखला घेणे ही शासनसंस्थेच्या संदर्भातील बाब आहे. या सर्व संकल्पनांचा आपण या प्रकरणात अभ्यास करणार आहोत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

आपण भारत, पाकिस्तान, चीन इत्यादींचा उल्लेख करताना 'देश' हा शब्द वापरतो. कधी कधी आपण त्यांना 'राष्ट्र' किंवा 'राज्य' म्हणून देखील संबोधित करतो. या सगळ्या शब्दांचा अर्थ जरी सारखा असला तरी तांत्रिकदृष्ट्या या शब्दांमध्ये फरक आहे. सांस्कृतिक, वांशिक, धार्मिक, भाषिक, ऐतिहासिक पातळीवर समानता असेल तर मानसिक पातळीवर ऐक्याची भावना तयार होते. अशा वेळी त्याला 'राष्ट्र' म्हणून संबोधले जाते. एखाद्या राष्ट्राला राज्य होण्यासाठी पुढील घटकांची आवश्यकता असते : सार्वभौमत्व, स्वतंत्र शासनसंस्था, निश्चित भूप्रदेश आणि लोकसंख्या. प्रत्यक्षात रोजच्या व्यवहारात आपण सार्वभौम शासनसंस्था असलेल्या स्वतंत्र देशाचे वर्णन करताना 'राज्य' या शब्दाऐवजी 'राष्ट्र' हा शब्दप्रयोग करतो. राज्यशास्त्र या विषयाचा अभ्यास करताना मात्र आपण सार्वभौम शासनसंस्था असलेल्या देशाला 'राज्य' असे संबोधतो.

राष्ट्र

राष्ट्र म्हणजे काय? सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पातळीवर स्वतःची समान ओळख असणारे लोक आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा त्याला 'राष्ट्र' असे म्हणतात. सांस्कृतिक, वांशिक, धार्मिक, भाषिक, ऐतिहासिक इत्यादी पातळींवर इथे एक भावनिक एकात्मतेची जाणीव असते. हे लोक एका निश्चित भौगोलिक प्रदेशात राहत असतीलच असे नाही.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

राष्ट्र या शब्दाला इंग्रजीत Nation असे म्हणतात. Nation या शब्दाचे मूळ लॅटिनमधील Nasci या शब्दात आहे. Nasci चा अर्थ 'जन्माला येणे' असा आहे. म्हणूनच असे मानले जाते की एखाद्या राष्ट्राच्या लोकांमध्ये वांशिक आणि सांस्कृतिक संबंध आहेत.

अर्नेस्ट बार्कर यांनी राष्ट्राची केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

एका निश्चित प्रदेशात, जरी वेगवेगळ्या वंशांचे लोक असले तरी ऐतिहासिक परंपरेद्वारे समान विचार आणि भावना, समान धर्म आणि भाषा असलेले लोक म्हणजे राष्ट्र.

राष्ट्राची वैशिष्ट्ये काय आहेत ?

- (i) **लोकसंख्या :** राष्ट्राला लोकसंख्या असणे आवश्यक आहे. या लोकांमध्ये आपापसात काही साम्य असते. हे साम्य भाषिक, वांशिक, धार्मिक तसेच समान ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक पातळीवरील अनुभवातून येऊ शकते. या वांशिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ऐक्याच्या दृष्टिकोनातून आपण एक राष्ट्र आहोत, हा समज निर्माण होतो.
- (ii) **सामुदायिक ऐक्याची भावना :** लोकांमधील सांस्कृतिक समानतेतून, आपण एक असल्याची मानसिकता निर्माण होते. हा भावनिक पातळीवरचा विचार आहे. त्या समुदायाचा हा दृष्टिकोन आहे.
- (iii) **राजकीय वेगळेपण :** सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा भाषिक समानता असलेले लोक जेव्हा एका निश्चित भूप्रदेशात राहतात तेव्हा त्यांच्यात आपण राजकीय पातळीवर वेगळे

व्हावे ही भावना निर्माण होते. स्वयंनिर्णयाच्या जाणिवेतून हे विचार पुढे येतात. यातूनच राजकीय पातळीवरील स्वशासनाची मागणी निर्माण होऊ शकते.

राष्ट्रवाद

भारताला ब्रिटिश वसाहतवादापासून स्वातंत्र्य हवे होते. हा राजकीय स्वयंनिर्णयाचा लढा होता. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातून भारतीय राष्ट्रवादाची भावना व्यक्त होत होती.

राष्ट्रवाद ही एक प्रकारची राजकीय अस्मिता असते. ते आपल्या राष्ट्रावरचे प्रेम असते. लोक आपल्या राष्ट्राशी भावनिक पातळीवर जोडलेले असतात. या बंधनातून त्यांच्यात स्वतःची ओळख आणि अभिमान निर्माण होतो आणि आपल्या राष्ट्रासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा निर्माण होते. या भावनांचे प्रदर्शन आपल्याला अनेक प्रसंगांतून दिसून येते. उदा., आपल्या राष्ट्राच्या क्रिकेट टीमचा जयजयकार करताना, राष्ट्रगीताच्या वेळी उभे राहताना किंवा युद्धादरम्यान आपल्या सेनादलाला पाठिंबा देताना. राष्ट्रवाद हा लोकांना देशाशी राजकीय पातळीवर एकनिष्ठ करणारी शक्ती आहे.

राष्ट्रवाद

राष्ट्रवादाची काही वैशिष्ट्ये :

- (i) राष्ट्रवाद ही एक अशी शक्ती आहे की जी एकता निर्माण करू शकते. तसेच ती एखाद्या गोष्टीचा नाश देखील करू शकते. त्याचे

प्रागतिक राष्ट्रवाद आणि आक्रमक राष्ट्रवाद असे वर्णन केले जाते. समाजाला एकत्रित करून विकास साध्य करण्याची क्षमता प्रागतिक राष्ट्रवादामध्ये असते, तर आक्रमक राष्ट्रवाद लोकांमध्ये तेढ व दुरावा निर्माण करतो.

- (ii) राष्ट्रवाद हा साम्राज्यवाद किंवा वसाहतवादविरोधी असतो. कोणत्याही क्षेत्रावर परकीय ताबा असण्याच्या तो विरोधात असतो. जगातील स्वातंत्र्याचे लढे या संकल्पनेतून निर्माण होताना दिसून येतात. राष्ट्रवाद हा स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा पुरस्कार करतो.
- (iii) राष्ट्रवाद विविधतेला प्रोत्साहन देऊ शकतो. भारतात धार्मिक, वांशिक, भाषिक, प्रादेशिक इत्यादींची विविधता दिसून येते. तरीही आपण भारतीय राष्ट्रवादाबाबत बोलतो. 'विविधतेत एकता' हा भारताच्या राष्ट्रवादाचा गाभा आहे.

चर्चा करा.

जवाहरलाल नेहरू यांच्या 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' या पुस्तकातील 'भारतमाता' आणि 'भारतातील विविधता आणि एकता' ही प्रकरणे वाचा. नेहरूंच्या लिखाणाच्या संदर्भात भारतीय राष्ट्रवादावर चर्चा करा.

राष्ट्रवादाकडे जेव्हा आपण राजकीय दृष्टिकोनातून बघतो तेव्हा त्याचे वेगवेगळे प्रकार दिसून येतात.

- (i) **उदारमतवादी राष्ट्रवाद :** उदारमतवादी राष्ट्रवादाचा उगम हा फ्रेंच राज्यक्रांतीत झाला. राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांच्या 'चौदा मुद्द्यां'मध्ये देखील हा दिसून येतो. राष्ट्र आणि सार्वभौमत्वाची सांगड राष्ट्रवाद घालून देतो. प्रत्येक राष्ट्राला स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाचा अधिकार आहे, हे उदारमतवादी राष्ट्रवाद मानतो.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पहिल्या महायुद्धानंतर युरोप, अमेरिका आणि जगात चिरकालीन शांतता आणि स्थैर्य निर्माण व्हावे यासाठी अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांनी चौदा मुद्द्यांची मांडणी केली.

- (ii) **परंपरावादी राष्ट्रवाद :** हा राष्ट्रवाद समाजाला अंतर्मुख करणारा आहे. राष्ट्र आणि समाज यांचे संबंध अतिशय जवळचे आहेत असे तो मानतो. स्वदेशाभिमानाला हा राष्ट्रवाद खूप महत्त्व देतो.
- (iii) **प्रसारवादी राष्ट्रवाद :** हा राष्ट्रवाद आक्रमक स्वरूपाचा असतो. 'राष्ट्रीय गौरवा'साठी राष्ट्रे आक्रमक होतात आणि साम्राज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. वसाहतवाद हे प्रसारवादी राष्ट्रवादाचे एक उदाहरण आहे.
- (iv) **वसाहतवादविरोधी राष्ट्रवाद :** हा राष्ट्रवाद राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या संदर्भात बघितला जातो. भारताच्या स्वातंत्र्यादरम्यान भारताने या राष्ट्रवादाचा अनुभव घेतला आहे.

राज्य

भारताच्या संविधानाच्या सरनाम्यात 'सार्वभौम, लोकशाही, प्रजासत्ताक' असे शब्दप्रयोग आहेत. इथे सार्वभौमत्व म्हणजे राष्ट्राला स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे, हे अभिप्रेत आहे. म्हणजेच, हे राष्ट्र कोणत्याही इतर राष्ट्रांवर निर्णय घेण्याबाबत अवलंबून नाही. हे राष्ट्र स्वतःचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकते तसेच त्याला आपले कायदे करण्याचा आणि राज्य करण्याचा अधिकार आहे. जेव्हा एखादे राष्ट्र सार्वभौम होण्याची इच्छा दर्शवते तेव्हा ते स्वयंनिर्णयाच्या हक्काची मागणी करत असते.

राज्याच्या काही व्याख्या

अॅरिस्टॉटल : राज्य हा परिपूर्ण आणि स्वावलंबी आयुष्य असलेल्या कुटुंबांचा आणि खेड्यांचा संघ असतो. यात आनंदी आणि प्रतिष्ठित आयुष्य असणे अपेक्षित आहे.

जॉ बोडीन : राज्य हे कुटुंबांचे असे संघटन आहे, की ज्यात कुटुंबे आणि त्यांच्या मालकीची साधने सर्वोच्च शक्तीने तसेच तर्काने शासित असते.

वूड्रो विल्सन : एका विशिष्ट भूप्रदेशात कायद्यासाठी सुसंघटित केलेले लोक म्हणजे राज्य होय.

हॅरॉल्ड लास्की : वाटून दिलेल्या भौतिक क्षेत्रात, सर्व संस्थांवर श्रेष्ठत्वाचा दावा करणारे लोक आणि शासन यांत विभागलेला भूप्रदेशात्मक समाज म्हणजे राज्य होय.

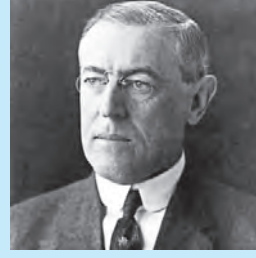
अॅरिस्टॉटल

(३८४ BCE-३२२ BCE)
प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ, अभ्यासक

जॉ बोडीन

(१५३०-१५९६)
फ्रेंच कायदेपंडित
आणि विचारवंत

वूड्रो विल्सन

(१८५६-१९२४)
अमेरिकन मुत्सद्दी आणि अभ्यासक
तसेच अमेरिकेचे अठ्ठाविसावे राष्ट्राध्यक्ष

हॅरॉल्ड लास्की

(१८९३-१९५०)
ब्रिटिश राजकीय विचारवंत

राजकीय स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा आग्रह हा एखाद्या राष्ट्राला राज्याच्या दिशेने घेऊन जातो. एखादे राष्ट्र, राज्य केव्हा होते? राष्ट्राला राज्याचा दर्जा प्राप्त होण्यासाठी सार्वभौमत्व, स्वतंत्र शासनव्यवस्था, भूप्रदेश आणि लोकसंख्या हे घटक आवश्यक असतात.

राज्याला राजकीय समुदाय म्हणून संबोधित केले जाते. राज्याचे अस्तित्व आपल्याला सातत्याने जाणवत असते. शिक्षण, समाजकल्याण, संरक्षण, कायदा आणि सुव्यवस्था यांसारखी कार्ये राज्य करत असते. त्याचबरोबर जन्म-मृत्यूची नोंदणी, पॅन कार्ड किंवा आधार कार्ड मिळवणे, लग्नाची नोंदणी यांसारखी वैयक्तिक कार्येदेखील राज्यातर्फे केली जातात. राज्य हे हक्क प्रदान करते, न्याय देते, समानता ठेवते आणि स्वातंत्र्याची हमी देते.

राज्याचे घटक

(i) **सार्वभौमत्व :** कधी कधी सार्वभौमत्व हा

स्वातंत्र्य या शब्दाऐवजी देखील वापरला जातो. सार्वभौमत्व हा कायद्याच्या चौकटीतील शब्द आहे, तर स्वातंत्र्य या शब्दाचे स्वरूप राजकीय आहे. राज्य हे कायदेशीरदृष्ट्या सार्वभौम असते आणि त्याला स्वतःचे संविधान असते. उदा., भारत १९४७ साली राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र झाला आणि १९५० साली संविधान अमलात आणल्यानंतर सार्वभौम राज्य झाले.

(ii) **शासनसंस्था :** प्रत्येक सार्वभौम राज्याला स्वतःची शासनसंस्था असणे आवश्यक असते. शासन हे सार्वभौम आणि स्वतंत्र असणे गरजेचे आहे. उदा., ब्रिटिश राजवटीत भारतात शासनव्यवस्था होती, परंतु ती स्वतंत्र व सार्वभौम नव्हती. म्हणूनच स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आधी भारत हे राज्य नव्हते.

राज्याच्या संस्था या सार्वजनिक स्वरूपाच्या असतात. या सार्वजनिक संस्थांमध्ये कार्यकारी मंडळ,

कायदेमंडळ व न्यायमंडळ, नोकरशाही इत्यादी शासनव्यवस्थेच्या घटकांचा समावेश होतो. धोरणनिर्मिती, कायदे करणे, निर्णय घेणे आणि त्यांची अंमलबजावणी ही जबाबदारी सार्वजनिक संस्थांची असते. आपण सार्वजनिक संस्था आणि खासगी संस्था यांत फरक करतो. खासगी संस्था या नागरी समाजाचा भाग असतात. उदा., खासगी व्यवसाय, मंडळ इत्यादी. त्यात सार्वजनिक संस्थांनाच राज्याच्या नावे कार्य करण्याची अधिमान्यता असते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

सर्व नागरिक हे राज्याचे सभासद असतात. राज्याचे निर्णय जनहिताच्या दृष्टीने होत असतात. निर्णय घेण्याच्या अधिकाराला अधिमान्यता असे म्हणतात. राज्याला जनहितासाठी निर्णय घेण्याची अधिमान्यता असते.

(iii) **भूप्रदेश** : राज्याच्या सीमेअंतर्गत असलेला भौगोलिक प्रदेश म्हणजेच भूप्रदेश होय. राज्याला निश्चित भूप्रदेश असणे आवश्यक आहे. ज्या भूप्रदेशावर राज्याला शासन करण्याचा अधिकार आहे त्याला त्याचे अधिकार क्षेत्र म्हणतात. अधिकार क्षेत्राबाबत राज्याला निर्णय घेण्याचा कायदेशीर अधिकार असतो.

भूप्रदेश म्हणजे काय ?

भूप्रदेशाचे तीन घटक असतात : (i) राष्ट्रीय सीमांतर्गत असलेली प्रत्यक्ष भूमी (ii) किनारपट्टीलगतचा सागरी प्रदेश हा किनारपट्टीपासून 12 नॉटिकल मैल (22.2 किमी किंवा 13.8 मैल) असतो. (iii) आपल्या भूप्रदेशावरील आकाशाचा भाग. (आकाशात किती उंचीपर्यंत आपला प्रदेश असेल याबाबत आंतरराष्ट्रीय कायद्यात उल्लेख नाही.)

(iv) **लोकसंख्या** : राज्याच्या अस्तित्वासाठी लोक आवश्यक असतात. लोकांमध्ये कोणत्याही प्रकारची विविधता असू शकते. ती भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, वांशिक इत्यादी स्वरूपाची असू शकते. म्हणजेच एखाद्या राज्यात अनेक 'राष्ट्रांचा' समावेश असू शकतो. उदाहरणार्थ, सोव्हिएट रशियात अनेक राष्ट्रीय लोकांचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ, रशियन लिथुआनियन, लाटवियन, इस्टोनियन, युक्रेनियन इत्यादी. तसेच युनायटेड किंग्डममध्ये इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स आणि उत्तर आयर्लंड या राष्ट्रांचा समावेश होतो.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पॅलेस्टाईन : पॅलेस्टाईनच्या जनतेचे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून पॅलेस्टाईन मुक्ती संघटनेला (PLO) मान्यता आहे. त्यांनी गाझा आणि वेस्ट बँक हा प्रदेश पॅलेस्टाईनचा भूप्रदेश म्हणून जाहीर केला आहे. परंतु पॅलेस्टाईनचे सार्वभौम सरकार नाही. हा प्रदेश इस्राएलच्या अधिकारक्षेत्रात येतो. म्हणून पॅलेस्टाईन हे राष्ट्र आहे पण राज्य नाही. परंतु २०१२ सालापासून पॅलेस्टाईनला संयुक्त राष्ट्रांत 'सभासद नसलेला निरीक्षक' दर्जा देण्यात आला आहे. तसेच संयुक्त राष्ट्रांच्या शंभरहून अधिक राष्ट्रांनी पॅलेस्टाईनला राज्याचा दर्जा दिला आहे.

करून पहा : राष्ट्र आणि राज्याच्या वैशिष्ट्यांमधील समानता आणि फरक दाखवणारा तक्ता तयार करा.

राज्य आणि शासनसंस्था

आपण साधारणतः राज्य आणि सरकार या शब्दांचा प्रयोग करताना त्यांतील फरक लक्षात घेतोच असे नाही. या दोन्ही वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. सर्वसामान्य जनतेच्या गरजा भागवण्यासाठी निर्माण केलेल्या राजकीय संस्था म्हणजे राज्य होय. राज्याचा जो काही संकल्प आहे त्याला आकार देणे, तो

व्यक्त करणे आणि तो प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य त्या राज्याचा प्रतिनिधी म्हणून शासन करत असते.

शासनसंस्था हा राज्याचा एक मुख्य घटक आहे. त्याचे मुख्य स्वरूप हे प्रशासकीय असते. कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे, जनकल्याण इत्यादी राज्याची महत्त्वाची कार्ये असतात. ही कार्ये

शासनामार्फत केली जातात. शासनसंस्थांची तीन अंग असतात. कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ. शासनसंस्था या संकल्पनेबाबत अधिक विस्तृत माहिती या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात दिली आहे.

राज्य आणि शासनसंस्था यांच्यातील काही फरक

राज्य	शासनसंस्था
राज्य ही अमूर्त स्वरूपाची संकल्पना आहे.	शासनसंस्था मूर्त स्वरूपाची असते.
शासनसंस्थेपेक्षा राज्याचे स्वरूप अधिक व्यापक आहे. त्यात सर्व सार्वजनिक संस्था तसेच समाजातील सर्वांचाच नागरिक म्हणून समावेश होतो.	शासनसंस्था हा राज्याचा एक भाग आहे.
राज्य हे कायमस्वरूपी असते.	शासनसंस्था ही निश्चित कालावधीसाठी असते. शासनव्यवस्थेत बदल होऊ शकतो. सरकार बदलू शकते.
राज्य हे व्यक्तिनिरपेक्ष असते. ते राजकीयदृष्ट्या तटस्थ असते.	शासनसंस्थेला विचारप्रणालीवर आधारित अजेंडा असतो. त्यानुसार त्यांना धोरणांची अंमलबजावणी करायची असते.
राज्य हे सार्वभौम असते.	शासनाला राज्याकडून अधिकार प्राप्त होतात. राज्याच्या अधिकाराची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी शासनसंस्था करते.

आपण या प्रकरणात राष्ट्र, राष्ट्रवाद, राज्य आणि शासनसंस्था या संकल्पनांचा अभ्यास केला. पुढील दोन प्रकरणात आपण स्वातंत्र्य, हक्क,

समानता आणि न्याय या संकल्पनांचा अभ्यास करणार आहोत. या संकल्पना राज्याच्या कार्याशी निगडित आहेत.

Please see the following websites for further information:

The Discovery of India

Jawaharlal Nehru *The Discovery of India* (Delhi : Oxford University Press, 1985)

Chapter: 'Bharat Mata' Page: 59

Chapter: The Variety and Unity of India Page: 61

https://archive.org/stream/TheDiscoveryOfIndia-Eng-JawaharlalNehru/discovery-of-india_djvu.txt

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

१. इंग्रजीतील Nation हा शब्द लॅटिन शब्द पासून निर्माण झाला आहे.
(Nasci, Natio, Natalis, Nauto)
२. उदारमतवादी राष्ट्रवादाचा उगम हा राज्यक्रांतीत झाला.
(अमेरिकन, रशियन, फ्रेंच, ब्रिटिश)

(ब) चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

१. (i) ऑरिस्टॉटल - जर्मन विचारवंत
(ii) जाँ बोडीन - फ्रेंच विचारवंत
(iii) वूड्रो विल्सन - अमेरिकन विचारवंत
(iv) हॅरॉल्ड लास्की - ब्रिटिश विचारवंत

(क) दिलेल्या विधानांसाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

१. लोकांना देशाशी राजकीय पातळीवर एकनिष्ठ करणारी शक्ती -
२. ज्या भूप्रदेशावर राज्याला शासन करण्याचा अधिकार आहे -

प्र.२ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

१. प्रागतिक राष्ट्रवाद लोकांमध्ये तेढ निर्माण करू शकतो.

२. सार्वभौमत्व म्हणजे देशाला स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार
३. पॅलेस्टाईन हे राज्य आहे.
४. प्रसारवादी राष्ट्रवाद हा आक्रमक राष्ट्रवादाचा प्रकार आहे.

प्र.३ आपले मत नोंदवा.

भारत एक राज्य आहे.

प्र.४ पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. राष्ट्राची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत ?
२. राष्ट्रवाद म्हणजे काय हे सांगून त्याचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.

प्र.५ खालील प्रश्नाचे उत्तर दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

राज्याचे खालील घटक स्पष्ट करा.

- (अ) सार्वभौमत्व (ब) शासनसंस्था
- (क) लोकसंख्या (ड) भूप्रदेश

उपक्रम

सर्वात लहान भूप्रदेश व सर्वात मोठा भूप्रदेश असलेली राज्ये जगाच्या नकाशा आराखड्यात दर्शवा.
